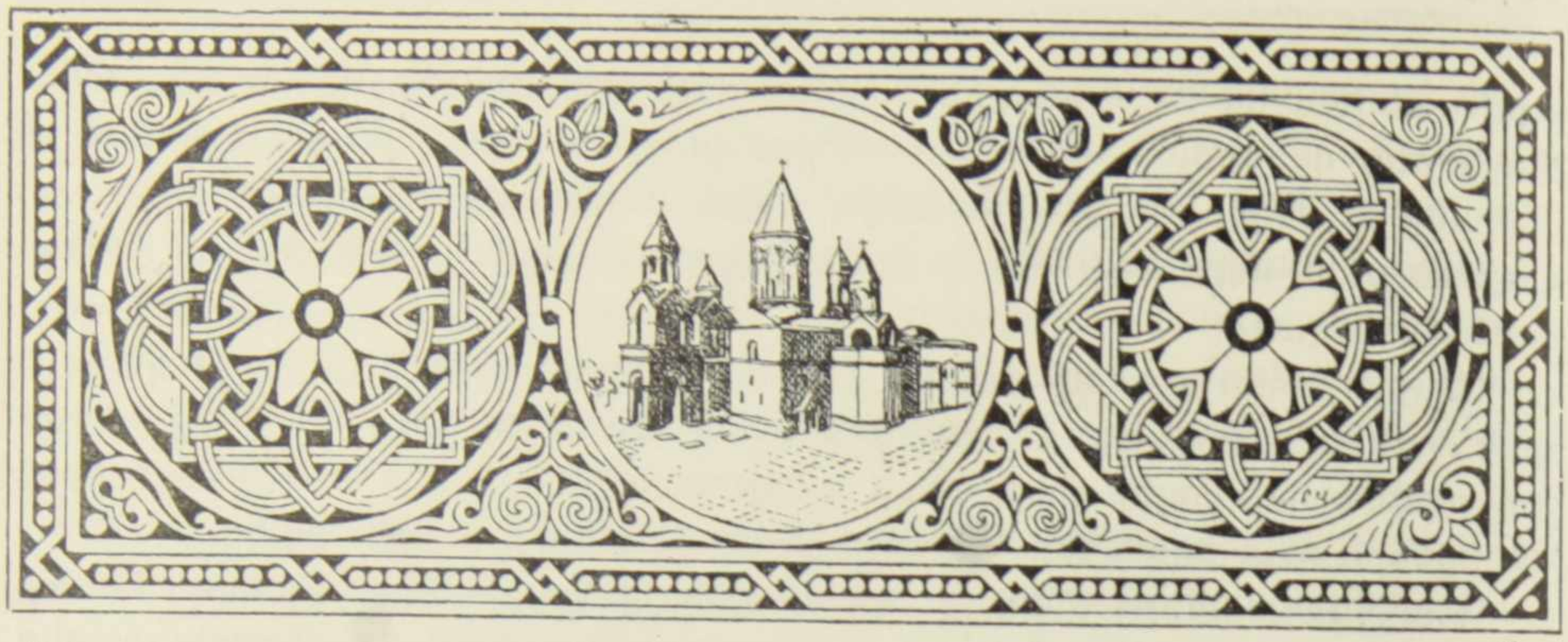

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՏՊԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆԸ 19—20-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1828 թվականից Արևելյան Հայաստանը ազատագրվեց պարսկական լծից և միացավ Ռուսաստանին, որը հնարավորություններ ստեղծեց Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական կյանքի բարելավման և բարգավաճման համար:

Բարենպաստ իրավիճակի առկայության պայմաններում Էջմիածնի գահակալները ձեռնամուխ եղան ոչ միայն վանքի քայքայված տնտեսության վերականգնման, այլև մտածեցին Մատենադարանի կարգավորման ու հարընտացման մասին, քանզի, ինչպես գրում է Ք. Պատկանյանը, «Էջմիածնում, ինչպէս և ամբողջ Հայաստանում, արդէն վաղուց գրատուն ասած բանը չկար, այլ կար մի տեսակ շտեմարան, ուր ձեռագրերն ու գրքերը միմեանց վրայ դիզուած էին խառնիխուռն կերպով, զոհ գնալով խոնաւութեան, մկներին եւ մանաւանդ կործանող պահապաններին: Եւ հազիւ թէ երկար դարերի ընթացքում մէկը իմացած լինէր թէ իսկապէս ինչ է պարունակվում այդ մատենադարանի մէջ»[1]:

Մատենադարանի խղճալի վիճակի մասին վկայում է նաև Մսեր դպիր Գրիգորյանը (Մսեր Մսերյան). «Ի վերայ սեղանատան՝ է գրատունն, յորում դնի բազմութիւն տպագիր և գրչագիր մատենից նորոց և հնոց: Այս գրատուն զուրկ գոլով ի յատուկ պաշտպանողէ և միանգամայն և անկեալ ի ձեռս տգիտաց՝ կայր անխնամ մինչև բազմաց յընտիր մատենից ի կորուստ վարիլ, և կիսոցն փտիլ»[2]:

Մատենադարանի անմխիթար վիճակի մասին ցավով խոսում է Մանվել Գյումուշխանեցին իր «Կարգադրեցաւ գրատունն Էջմիածնի» աշխատու-

---

[1] «Փորձ», 1880 թ., էջ 20:

[2] **Ա. Երիցյան**, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895 թ., էջ 123, 124:

թյան մեջ. «...վեր ի վայր տապալեալ գտաք զայն՝ անբնակ ի յուսալի մատենից, զորոց երբեմն ի բացուստ ի հարց մեր բանասիրաց՝ լսէաք զայնպիսեաց ի Մայր Աթոռն գտանիլն, բաց յայնց, որք յառաջ քան զայս վերջին ձեռներեցութիւն, ի Վէնէտիկ և յայլ տեղիս գնացեալ են, յաղագս ոչ ունելոյ համակշիռ զյարգ՝ գոնէ ցեցակեր հանդերձից և կորստական դրամոց, որք ի սապատս նոցա պատատանօք ջերմեռանդ զգուշութեամբ պահպանեցեալ կան ի պէս շքաւորութեանց վսեմութեան մարմնոց: Եւ վերջին անարժան ձեռնաձգութեան, զայն գրատուն արարեալ էր իբրև զհիւղս մրգապահաց, զհարկաւորսն, զգեղեցկադիրսն և զնորակազմսն, որպէս ի յաւարէ յափշտակեալ, մնացեալքն ի շարից իւրեանց ի վայր թափեալք խառն ի խուռն կային անխնամք»[3]:

1828 թ. ապրիլի 25-ին Ներսես Աշտարակեցու կարգադրությամբ հանձնարարվեց կարգի բերել Մատենադարանը: Այդ պարտականությունը դրվեց Մանվել Գյումուշխանեցու վրա՝ Դիոնիսիոս վրդ. Երևանցու, Հովհաննես վրդ. Գևորգյան Շահրիարցու (Հովհ. Շահխաթունյանց) և Մեր դպիր Գրիգորյանի (Մեր Մերյան) ընկերակցությամբ[4]:

«1828, ապրիլի 25-էն հրամանաւ ծայրագոյն կառավարիչ Ներսէս արքեպիսկոպոսի սուրբ Էջմիածնայ գրքատունն յանձնուեցաւ նուաստութեանս՝ իմոյ,—գրում է Մանվել Գյումուշխանեցին և շարունակում,—զի ըստ պատշաճին տումարագրեալ դասաւորեցից բարեպէս, որքան կարելին է: Եւ աստ սկսաք ... այբբենական կարգաւ եւ թուականանց ծանօթութեամբ դասաւորել»[5]:

Մանվել Գյումուշխանեցու և իր գործընկերների կատարած համառ ու բարեխիղճ աշխատանքի շնորհիվ երեք ամսում կարգի է բերվում Էջմիածնի գրատունն ու կազմվում եղած գրքերի ու ձեռագրերի ցուցակները: Խոսելով Էջմիածնի մատենադարանում կատարված աշխատանքների մասին Մ. Գյումուշխանեցին գրում է. «Ընդ այսպիսի բարեսէր, բարեմիտ արանց (նկատի ունի վերը նշված իր օգնականներին) շարունակ երեք ամիս տաժանմամբք ուր երբեմն կարգադրեալ զշարս նոցին յայբբենական շարիւք և թուանշանօք, զի որոնեալ մատեանն անաշխատ գայցէ ի ձեռն խնդրողին ծանօթատուութեամբ մերս յօրինեալ տումարին»[6]:

Մանվել Գյումուշխանեցու մատուցած ծառայությունների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում ցուցակը մաքրագրող գրիչը. «Ի 1828 թուականութեան փրկչին մերոյ խաչակիր ծայրագոյն Մանուէլ վարդապետն ըստ հրամանի Ներսէս արքեպիսկոպոս ծայրագոյն կառավարչին հոգ տարեալ կարգադրեաց զգրեանս գրքատան սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի ընդ ոմանց բանասէր ժառանգաւորաց տաճարիս սրբոյ և մաքրեաց զայն յանպէտ խեշերանաց և ի փոշեաց, և զբովանդակ գրեանսն դասաւորեալ յայբբենական կարգ և դրոշմեալ ի վերայ իւրաքանչիւրոց մատեանցն զանուանսն և զհատուածական բանից՝ ճառից, մեկնութեանց և թղթագրութեանց և այլոց ի նոսա եղելոց հանդերձ նօմերայիւ՝ արար դիւրագիտ

---

[3] Մատենադարան, ձեռ. հ. 2864. թերթ 70ա:

[4] Անտիպ ձեռ. ֆոնդ, հ. 4ա, թերթ 2բ, Սահակ Ամատունու 28.8.1892 թ. հայտարարությունը Սինոդին:

[5] Մատենադարան, ձեռ. հ. 3801, թերթ 194ա:

[6] Մատենադարան, ձեռ. հ. 2864, թերթ 70բ:

խնդրոց բանասէր ընթերցանելեաց, որպէս ակներև ցուցանէ քեզ առաջիկայդ հայելի ցուցակ տետրակիս»[7]:

Շնորհիվ Մանվել Գյումուշխանեցու և իր օգնականների բարեկարգվեց Էջմիածնի գրատունն ու կազմվեցին գրացուցակներ:

Էջմիածնի գրատան բարեկարգման աշխատանքների մեջ, սակայն, ամենակարևորը այն էր, որ վերջապես գրատան ձեռագրերը[8] և տպագիր գրքերը առաջին անգամ ենթարկվելով հաշվառման, ունեցան իրենց գրացուցակները:

Պահպանվել են այդ ցուցակների և՛ սևագիր, և՛ մաքրագիր օրինակները, իրենց առաջնահերթ տեղը գտնելով թիվ 3801 ձեռագրի մեջ, որն իրենից ներկայացնում է Էջմիածնի գրատան ամբողջ ժամանակներում կազմած ձեռագիր և տպագիր գրքերի ցուցակների ժողովածու:

Մ. Գյումուշխանեցու կազմած տպագիր գրքերի ցուցակը խորագրված է հետևյալ կերպ. «Ցուցակ տիպ գրեանց ըստ այբբենական կարգի»[9]: Ցուցակում այբբենական կարգով 1—285 համարների տակ նշված են թվով 2856 կտոր տպագիր գիրք, որը ներկայացնում է 1828 թվականին Մատենադարանում առկա գրքերի ամբողջական քանակը:

Մ. Գյումուշխանեցուց հետո 1832 թվականից Էջմիածնի գրատան պետ է նշանակվում Հովհաննես Շահխաթունյանցը, որն այդ պաշտոնում գտնվել է 1832—1833, 1837—1849 թթ.:

Մատենադարանապետության առաջին տարում Հովհաննես Շահխաթունյանցի կատարած աշխատանքը ոչ միայն դրական արդյունք չի տվել, այլև չի պահպանվել նախկինում գրատանը տիրող կարգ ու կանոնը, խնամքն ու հոգատարությունը գրքերի նկատմամբ. «Գրքերը խառն ի խուռն ածած էին անդուկներում և պահվում էին հանդերձատանը թոզի մեջ շաղախված»—վկայում են ականատեսները[10]:

Մատենադարանում տիրող անկարգ վիճակի կապակցությամբ, Շահխաթունյանցին մեղադրել է նույնիսկ ինքը՝ կաթողիկոսը. «Յոհաննէս վարդապետն Շահխաթունեանց ... կառավարիչ գրքատան մերոյ. փոխանակ լաւացուցանելոյ զկարգաւորութիւն յանձնեալ նոցա գործոցն, սկսաւ թէ ըստ ծուլութեան իւրեանց և թէ ըստ խորամանկ չկամութեան խանգարել և զկարգն այն, որ յառաջ քան զնոսա գտանիւր անդ»[11]:

1837 թվականին Սինոդի հրամանով Հովհաննես Շահխաթունյանցին հանձնարարվում է կազմել Էջմիածնի գրատան տպագիր և ձեռագիր մատյանների ցուցակը: Շահխաթունյանցի կազմած ցուցակը կրում է «Գումար գրեանց գրանոցի Աթոռոյ Էջմիածնի, արարեալ յամի 1837»[12]: Այս ցուցակը իսառն կերպով իր մեջ ամփոփում է 1837 թվականին Էջմիածնի գրատանը առկա 2740 ձեռագիր և 2298 տպագիր մատյաններ[13]:

1828—1837 թթ. կազմած ցուցակներից երևում է, որ անցած ինը տարիների ընթացքում նոր ձեռագրերի հայթայթման ու բազմացման միջոցով

[7] Մատենադարան, ձեռ. 3801, թերթ 235ա:

[8] **Օ. Եգանյան,** Ձեռագրաց ցուցակ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի, Երևան, 1965, էջ 28:

[9] Մատենադարան, ձեռ. 3801, թերթ 218ա:

[10] **Ա. Երիցյան,** Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 441:

[11] **Ա. Սեդրակյան,** Յովհաննէս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 82:

[12] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3801, թերթ 42ա:

[13] **Օ. Եգանյան,** Ցուցակ ձեռագրաց..., էջ 32—33;

միավորների թիվը ավելացել է 931-ով: Ցավոք, նույն բանը չենք կարող ասել տպագիր գրքերի համար, որոնց թիվը ոչ միայն չի ավելացել, այլև պակասել է 558-ով:

Հովհաննես Շահխաթունյանցից հետո 1849—1851 թթ. մատենադարանապետի պաշտոնը զբաղեցնում է Մակար վրդ. Տեր-Պետրոսյանը, որը, ինչպես նշում է Օ. Եգանյանը, «Գրատան կարգավորման ուղղությամբ ուշագրավ գործ չկարողացավ կատարել իր մատենադարանապետության 3 տարիների ընթացքում»[14]:

1860 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Սինոդի թիվ 1845 հրամանագրով մատենադարանապետի պարտականությունը դրվում է Դանիել վրդ. Շահնազարյանցի վրա: Դանիել Շահնազարյանի հոգատար ու համառ աշխատանքի շնորհիվ գրատունը շատ կարճ ժամանակամիջոցում կարգի է բերվում: Նրա մատենադարանապետության տարիներին էր, որ Հակոբ Կարենյանցը «Կռունկ»-ում գրում է. «Էջմիածնի գրադարանը, որ մի հոյակապ քարուկիր շինություն է Վեհարանին կպած, բաժանվում է երկու մեծ դահլիճ, մաքուր և լուսավոր պատուհաններով: Այն սենյակների միջումը, պատերի բարձրությամբ, դասավորված են կարմիր փայտից շինված նոր և գեղեցիկ պահարաններ յուրյանց կողպանքներով, բոլոր գրյանքը դասավորված են նույն պահարանների միջումը: Առաջին դահլիճումը ... դասավորված են տպագիր գրյանքը, իսկ երկրորդի միջումը, որ մեր ազգի հազվագյուտ գանձարանն է, դասավորված են ձեռագրերը: Մի քանի մեծամեծ գրյանք զնեցի և չտեսա բնավ ոչ խոնավություն և ոչ փոշի»[15]:

1866—1882 թթ. Էջմիածնի գահակալությունը ստանձնում է Գևորգ Դ կաթողիկոսը: Ք. Պատկանյանը 1877-ին լինելով Էջմիածնի գրատանը գրում է. «Ներկայումս մատենադարանի վրայ Վեհափառ Կաթողիկոսը ուշադրություն է դարձնում: ...Դիտավորություն կայ Մատենադարանը լրացնել նախ՝ այն բոլոր գրքերով, որոնք երբևիցէ և ուրևիցէ հրատարակուած են հայերէն լեզուով. երկրորդ, այն բոլոր օտարալեզու հրատարակութիւններով, որոնք որևիցէ յարաբերութիւն ունին հայոց լեզուին, գրականութեանն ու պատմութեանը, ինչպես նաև ամէն տեսակ բառարաններով ու տեղեկատու գրքերով[16]:

Այդ տարիներին (1868—1888 թթ.) մատենադարանապետի պաշտոնում եղել է Ներսես վրդ. Խուդավերդյանը, որի օրոք մատենադարանը գլուխ բերվել է կարգավորված վիճակում: Այն տեղավորված է եղել հինգ ընդարձակ սենյակներում. երկուսում շարված են եղել ձեռագրերով լի 14 պահարան, երկու սենյակներում էլ տեղավորված են եղել տպագիր գրքերը, որոնց առկա թիվը կազմել է 1096 հատոր (որից 385-ը հայերեն լեզվով, իսկ մնացած 261-ը՝ օտար լեզուներով)[17]:

Եթե համեմատելու լինենք առկա գրքերի քանակը 1837 թվականին գրատանը եղած տպագիր գրականության քանակի հետ, որն էր՝ 2298 (ըստ Շահխաթունյանցի կազմած ցուցակի), կտեսնենք, որ անցած 40 տարիների ընթացքում բնավ հոգ չի տարվել գրքերի հայթայթման ու բազմացման ուղ-

---

14 **Օ. Եգանյան**, Ցուցակ ձեռագրաց..., էջ 39:

15 «Կռունկ», 1862, մայիս, էջ 369:

16 «Փորձ», 1880, էջ 23:

17 Նույն տեղում:

ղությամբ: Այդ անտարբերության հետևանքով էլ եղել է այն, որ գրքերի թիվը միայն նվազել է ավելի քան 1200-ով:

1881 թվականին կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ հիմք դրվեց «Գևորգյան» հավաքածուին, որն առաջացավ Հայ Եկեղեցում հնավանդ այն սովորության վերականգնմամբ, ըստ որի կուսակրոն հոգևորականների ողջ ունեցվածքը մահվանից հետո ժառանգություն էր մնում այն վանքին, որի միաբանն էր նա[18]: Շնորհիվ այդ հավաքածուի, կամ ժողովածուի, գրքերի թիվը մատենադարանում ավելացավ մի քանի հարյուրով (որից 120-ը Գևորգ Դ կաթողիկոսի կողմից՝ կենդանության օրոք):

Հետագա տարիներին գրաքանակի պակասը լրացվել և բազմացվել է հիմնականում տարբեր խմբագրություններից (ինչպիսիք են՝ «Արարատ», «Մուրճ», «Լումա» և այլն), Հրատարակչական Ընկերություններից (Տփղիսի, Թիֆլիսի և այլն), ինչպես նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Ս. Պետերբուրգի կայսերական Համալսարանի Արևելյան բաժնից, Ներսեսյան դպրոցի հոգաբարձությունից, անհատ անձանցից (Պ. Ն. Մառից, Լեոից, Շանթից, Կարապետ եպիսկոպոսից, Հուսիկ արքեպիսկոպոսից, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանից և էլի շատ-շատերից (բոլորի անունները հնարավոր չէ թվարկել) պարբերաբար ստացվող գրքերով:

Մատենադարանի հետագա հարստացմանը նպաստել են նաև անձնական գրադարանների նվիրաբերությունները. ստորև ներկայացնում ենք նվիրատուներին. Տփխիսից Եկատերինա Արկադիի Մարկոսյանը Մայր Աթոռի Մատենադարանին է նվիրել հանգուցյալ ամուսնու՝ Հարություն Մարկոսյանի անձնական գրադարանը[19]:

Ի հիշատակ իր հանգուցյալ կնոջ, բաքվաբնակ Դավիթ Բեկի Ավան Յուզբաշյանը մատենադարանին է նվիրել (խոշոր գումարով գնած) Ալեքսանդր Երիցյանի գրադարանը[20]:

Հանգուցյալ պրոֆեսոր Ք. Պատկանյանի որդի՝ Ս. Պատկանյանը հոր մահից հետո մատենադարանին է նվիրել հոր գրադարանի այն մասը, որը վերաբերում է հայոց լեզվին, գրականությանն ու արևելքի պատմությանը[21]:

Պետական խորհրդական Բեգլար Մարտիրոսի Ստեփանյանցը իր հանգուցյալ որդու՝ Մամիկոնի հիշատակին Մայր Աթոռի մատենադարանին է նվիրել 138 կտոր գրքեր (գերմաներեն)[22]:

Ստացվել է նաև Հ. Բարխուդարյանի մանկավարժական գրադարանը[23]:

Շնորհիվ խոշոր նվիրատվությունների, մատենադարանի գրադարանը հարստացավ մի քանի հազար գրքերով:

Հետագա տարիներին գրադարանը բազմացել և հարստացել է շարունակաբար ստացվող նորանոր գրքերով ու պարբերականներով:

1915—16 թթ. Վանից, Մուշից, Վասպուրականից Էջմիածին ուղարկված ձեռագիր գրականության մեջ եղել են նաև տպագիր գրքեր, որոնք նկարագրվելուց հետո հանվել են ձեռագրաֆոնդից և մուծվել տպագիր գրականության բաժին, շնորհիվ որի գրադարանը հարստացել մի քանի տասնյակ հնատիպ, արժեքավոր գրքերով ևս:

---

[18] «Արարատ», 1868, թիվ 1, էջ 7:
[19] «Արարատ», 1902, էջ 985:
[20] Նույն տեղում, 1903, էջ 342:
[21] Նույն տեղում:
[22] Նույն տեղում, 1902, էջ 472:
[23] Նույն տեղում, 1894, էջ 28—29:

1917 թ. տարեվերջին (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին) Մայր Աթոռի մատենադարանի տպագիր գրականության բաժնում առկա ցուցակագրված և չցուցակագրված գրականության քանակը (այլևայլ լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, լատիներեն, եբրայեցերեն, ասորերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, վրացերեն, լեհերեն և այլ եվրոպական լեզուներով) կազմել է ավելի քան 20 հազար հատոր[24]:

Սա արդեն պատկառելի թիվ է, որը եթե համեմատենք 19-րդ դարի 20-ական թվականների մատենադարանում եղած գրաքանակի հետ (ըստ Գյումուշխանեցու կազմած ցուցակի), որն էր 2856 կտոր, ապա կտեսնենք, որ 1828—1917 թթ. ընթացքում գրքերի թիվն ավելացել է ավելի քան 17190-ով:

Համեմատելով Շահխաթունյանցի կազմած ցուցակին (2298 միավոր), ապա 1837-ից մինչև 1917 թվականն ընկած ժամանակամիջոցում գրքերի թվաքանակի աճը գերազանցել է 17750-ից:

1917—1940 թթ. շարունակվել է տարբեր վայրերից (Մուշից, Ատրպատականի հայոց առաջնորդարանից, Վրաստանի հայաշատ կենտրոններից, Լենինականի եկեղեցիներից, Երևանից) Էջմիածին տեղափոխած ձեռագիր և տպագիր մատյանների ներմուծումը Մատենադարան: Շնորհիվ առաքումների և շարունակաբար ստացվող նվիրատվությունների, օրըստօրե նորանոր արժեքներով աճում, բազմանում ու ճոխանում էր մատենադարանի գրադարանը:

1939 թվականին Մատենադարանը Էջմիածնից տեղափոխվել է Երևան:

ԳՈՀԱՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

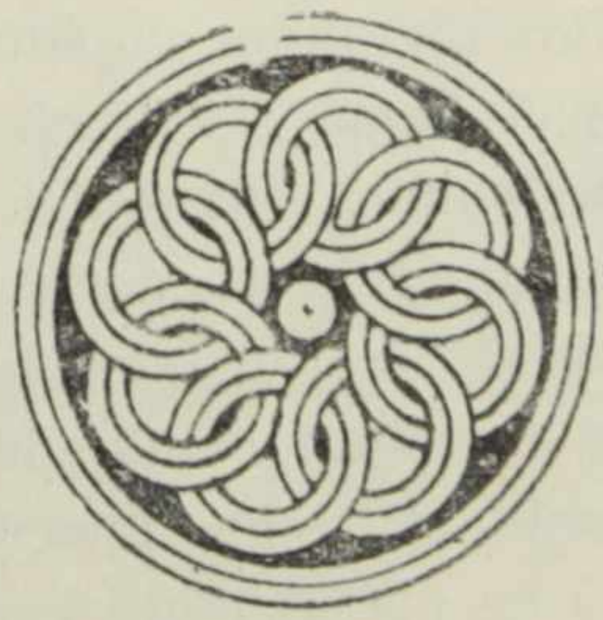
[24] «Արարատ», 1917, էջ 836—838: